

УДК 340.12+340.15+351/354

С.Г. Осьмак,
здобувач Державного
науково-дослідного інституту МВС України

ЗАГАЛЬНЕ ПОНЯТТЯ “ДЕРЖАВНИЙ ПРИМУС” У ТЕОРІЇ ПРАВА

У статті висвітлено основні аспекти розуміння державного примусу як методу реалізації владних повноважень. Під час дослідження проаналізовано історичний етап еволюції змісту цього поняття, виокремлено основні визначальні ознаки державного примусу відповідно до положень політико-правової думки окремих етапів розвитку державності. З урахуванням методів філософського пізнання об'єкта дослідження проаналізовано зміст та сутність примусових заходів в умовах держави. На підставі проведеного аналізу сформовано загальне розуміння поняття державного примусу та його роль у суспільстві.

Ключові слова: держава, державний примус, метод управління, насильство, механізм державної влади, спеціальні суб'єкти, суспільство.

В статье отражены основные аспекты понимания государственного принуждения как метода реализации властных полномочий. В ходе исследования проанализированы исторический этап эволюции содержания данного понятия, выделены основные определяющие признаки государственного принуждения в соответствии с положениями политико-правовой мысли отдельных этапов развития государственности. С учетом методов философского познания объекта исследования проанализировано содержание и сущность принудительных мер в условиях государства. На основании проведенного анализа сформировано общее понимание понятия государственного принуждения и его роль в обществе.

Ключевые слова: государство, государственное принуждение, метод управления, насилие, механизм государственной власти, специальные субъекты, общество.

Paper highlights the main aspects of the understanding of state coercion as a method of implementing powers. The study analyzes historical stage of evolution of the content of this concept, singles out the main defining features of state coercion in accordance with political and legal thought of individual stages of development of the state. Given the methods of philosophical knowledge object study analyzes the content and nature of enforcement measures in terms of state. On the basis of the analysis it is formed the common understanding of the concept of state enforcement and its role in the society.

Keywords: state government coercion, control method, violence, mechanism of government, special agents and society.

У теорії права поняття “держава” розглядається як досить складне явище. Різноманітність теорій походження державності викликає дискусії серед науковців в питанні передумов її виникнення, сутності та співвідношення із суспільством. Відповідно, загальноприйнятого поняття держави як особливого суспільно-

політичного утворення не сформовано. Проте в більшості випадків погляди теоретиків консолідується на визначенні основних ознак, що відрізняють державу від громадянського суспільства та окремого первісно-общинного об'єднання людей. До таких визначальних рис, як суверенітет, територіальність, існування публічної влади, наявність системи оподаткування, спроможність виражати інтереси суспільства, віднесено й застосування заходів примусу з метою забезпечення управління суспільними процесами [1, с. 45].

Саме заходи примусу на всіх історичних етапах розвитку суспільства були визначальним атрибутом реалізації владних повноважень у державі, що зумовлювало інтерес до дослідження сутності примусових заходів держави з боку філософів, правників, соціологів та інших фахівців.

Відповідно, актуальність цього дослідження полягає у з'ясуванні заходів державного примусу в умовах становлення правової держави та сутності їх застосування.

Питання здійснення державної влади через апарат примусу досліджувалися такими науковцями: В.В. Копейчиковим, А.Б. Авер'яновим, М.В. Цвіком, О.В. Петришиною, М.С. Кельманом, О.Г. Мурашином, М.І. Матузовим, О.Г. Малько, М.А. Латушкіним та інші. Деякі аспекти особливостей застосування примусових заходів в окремих суспільних процесах розглянуто Т.М. Хомичем, О.М. Шевчуком, Р.О. Кабальським, В.Л. Погрібною, М.В. Кешнером, О.О. Стремоуховим, І.П. Жареновим. Безумовно, праці зазначених вчених мають беззаперечне значення, однак незважаючи на глибоку фундаментальність досліджуваного питання, єдиного загальноприйнятого розуміння сутності заходів державного примусу на сьогодні все ж не сформовано, що зумовило правову невизначеність, як самого поняття “примус” загалом, так і практичного його застосування. У питанні природи заходів примусу та визначення їхніх легітимних меж теоретичні розробки вчених в деякій мірі носять суперечливий характер.

Розуміння заходів державного примусу як методу реалізації владних повноважень доцільно розглядати через призму діалектики та застосування історичного і логічного методу гносеологічного пізнання, що, відповідно, дозволить забезпечити розуміння сутності питання в системному сходженні від абстрактного до логічного. При цьому насамперед варто дослідити саме тлумачення та сутність такого явища, як примус.

Теоретичне тлумачення примусу висвітлюється як певне примушування або ж спонукання до певних дій. Сутність примушування при цьому трактується як застосування певної сили відносно когось та, як правило, всупереч волі [2, с. 682].

Генезис поняття “примус” в історичному аспекті носить характер спрямування політико-правової думки в суспільстві, відповідно до ідей державності та правотворчості, що в той чи інший науково-історичний період носили догматичний характер. При цьому, розвиток та становлення будь-якого процесу на окремо визначеному етапі здійснюється, як правило, на основі попереднього досвіду. Відповідно, не є виключенням і вплив згаданих факторів на систему формування концептуальних теорій та підходів визначення примусу як елементу реалізації державної влади.

Найдавніша згадка можливості забезпечення влади шляхом застосування системи, так званого покарання, міститься в “Законах Ману” Стародавньої Індії. Сам примус інтерпретувався як покарання з боку правителя, що визначає мистецтво його управління і загалом спрямовується на захист підданих [3, с. 26].

В епоху Стародавнього Китаю застосування примусу на основі закону в державному об'єднанні постійної організації складного іригаційного господарства

розглядаються в доктрині “легізму” Шан Яна та трактатах “моїзму” Мо-цзи. Застосування примусових заходів спрямовувалися безпосередньо для забезпечення влади та ґрунтувалися на функціонуванні деспотично-владних організацій того часу, що користувалися відповідними повноваженнями [4, с. 23-24].

За часів Античності застосування сили, що спирається на писаний закон чи встановлений звичай, як покарання розглядав давньогрецький філософ Демокрит, який у своїх поглядах та баченні ідей формування суспільства як частини світового розвитку висловлював думку щодо необхідності Законів для приборкання у людей властивих їм заздрості, розбратів та потягу до заподіяння шкоди іншому [5, с. 23]. Більш радикально висловлювалися представники течії софістів, такі як Фрасімах, Калікл, які категорично заперечували існування моральності в здійсненні політичної влади, а сприймали лише силову характеристику будь-якої форми правління [3, с. 53].

Політико-правова думка Августина Блаженного, Фоми Аквінського та Марсилія Падунського в епоху Середньовіччя, що формувалася на основі християнської течії та безмежного впливу в суспільстві католицької церкви і трактувала реалізацію Божого закону через закон людський з використанням жорсткого примусу [6, с. 83]. Сутність застосування примусових заходів проявлялася в насильницькому насаджуванні служіння церкві та збройного викоренення ересі. З метою тотального викоренення ересі було організовано декілька хрестових походів та започатковано церковний трибунал.

Погляди щодо утвердження необхідності використання необмежених примусових засобів забезпечення державності в період відродження висловлював Ніколло Маккіавеллі, в інтерпретації необхідного зла, що є короткочасною функцією державного правління [7, с. 71].

Ідея права як розуміння свободи людини та дотримання Закону, що охороняє права громадян, була започаткована Вольтером в епоху Просвітництва. Вчений розумів примус як дії з боку людей у формі війни, що є методом боротьби за незалежність, жорстко критикував інквізицію та смертну кару, як недопустимість вчиненні таких дій з боку людини, а не Закону [5, с. 170]. Ідеї соціальної свободи Вольтера частково відображені в працях німецьких філософів кінця XVIII – початку XIX ст., які більше уваги зосередили на розумінні права як системи обмежень з можливістю застосування сили.

Примус як загальний принцип права розглядався І. Кантом. Ідейно філософ поєднував застосування примусу та свободи та допускав такі заходи як перешкоду неправомірності. Г. Гегель виділяв право як певне добровільне обмеження індивідами самих себе, при цьому покарання розуміється вченим не лише як засіб відновлення певного порушення, а і як свідомий вибір правопорушника [5, с. 128, 131].

Не заперечувалась можливість використання сили в концептуальному розумінні механізму реалізації права представниками Американської демократичної традиції [8, с. 273].

Яскраві ідеї застосування сили в реалізації концептуальних теоретичних поглядів диктатури пролетаріату викладені представниками більшовицького режиму. Родоначалник більшовизму та диктатури пролетаріату В.І. Ульянов зазначав, що сама диктатура є владою, що підтримується насиллям і не обмежена жодними Законами [8, с. 496]. Прихильники та послідовники ідей В.І. Ульянова, такі як М.І. Бухарин, Й.В. Сталін, формували бачення реалізації ідей більшовизму через монополізм пролетарської диктатури та застосування засобів державного примусу. Більшовики вбачали діяльність державної влади через застосування

методу державного примусу як засобу побудови комуністичного суспільства [3, с. 633]. Насильницькі ідеї більшовизму щодо застосування необмеженого примусу А.Я. Вишинським у 1938 році покладено в комуністичне розуміння системи права, що полягало в сукупності правил поведінки, які виражали волю панівного класу, встановлену в законодавчому порядку, та забезпечувалися примусовою силою держави з метою захисту інтересів того ж панівного класу [3, с. 654].

З наведеного аналізу історичної інтерпретації розуміння державного примусу основною метою застосування таких заходів вбачається передусім забезпечення функціонування державної влади, при цьому примус був покладений в основу певних правил, які встановлювалися владними інституціями. Іншою ознакою, на яку слід звернути увагу під час розгляду процесу еволюційного становлення сутності примусу, є визначений суб'єкт, тобто історично склалися передумови для здійснення певного роду дій насильницького характеру лише окремими органами.

Для об'єктивності аналізу порушеного питання та в подальшому формування окремих думок щодо розуміння державного примусу, доцільно дослідити сутність таких заходів в умовах становлення та розвитку правової держави і громадянського суспільства в сучасних умовах. Так, зокрема, у ХХ–ХХІ ст. на противагу тривалій більшовицькій ідеології тоталітарного застосування сили та системи примусу в суспільстві починають формуватися погляди щодо максимального заперечення існування примусу у формі правової норми, що спричиняє нігілістичне ставлення до механізму здійснення державної влади [9, с. 95].

Джерелом такого ліберального розуміння суспільних процесів є теоретико-прикладний спадок філософських праць Г. Гегеля, щодо формування та розвитку громадянського суспільства і правової держави та, відповідно, істотні еволюційні процеси сутності примусових заходів у системі державності, які розумілись вже більше як засіб відновлення певного порушення [10, с. 458].

Відповідно, теоретична література вчень праворозуміння, розкриваючи еволюцію поняття примусу під впливом політико-правової системи та суспільних поглядів, зосереджує увагу на його застосуванні як правомірного заходу, що невід'ємно реалізовується відповідно до правової норми. Примус як визначальна особливість самого права в системі державності, здійснення якого віднесено до відповідних інституцій на основі закону, розглядається в системі римського права [11, с. 73].

Навіть бачення слов'янофілів, зокрема А.С. Хомякова, І.С. Аксакова, щодо принципової теорії права та самодержавства як єдиної форми правління, передбачали здійснення охорони суспільства від зовнішніх посягань та внутрішнього зла безпосередньо царем, який є божим обранцем. Суспільство в поглядах слов'янофілів виражалось в гармонійності духу та розуму, а основним об'єктом критики стала модель європейської державності, яку останні вважали тоталітарно-поліцейською [12, с. 110]. На нашу думку, висловлювані погляди представників течії слов'янофілів в деякій мірі носили характер анархічності, оскільки заперечували саму державність як особливу форму суспільного об'єднання громадян, при цьому допускали можливість захисту з боку правителя, не акцентуючи уваги на методології реалізації таких захисних дій.

Сучасна юридична література передбачає неоднозначність поглядів науковців щодо сутності державного примусу, що зумовило різноплановість поглядів на його розуміння. З одного боку, в сутність примусу покладено правоохоронне забезпечення та дотримання законності в суспільстві. З другого боку, державний примус розуміється як спрямований насильницький акт певних інституцій держави, що має на меті лише примушування до певної дії.

Так, Ю.О. Ровинський розуміє державний примус як метод впливу на свідомість та поведінку осіб, їх майно чи правовідносини, що має на меті попередження негативних проявів та застосовується державними органами в межах компетенції незалежно від волі та бажання об'єкта застосування [13, с. 37].

Ж.І. Овсепян визначає державний примус як первинну ознаку права, його сутність та зовнішню форму вираження, властивість права при цьому автор регламентує забезпеченням силою державного примусу [14, с. 18].

Коваль Л.В. вважає державний примус способом гарантування основних пріоритетів суспільної безпеки при цьому передбачає його застосування у фізичній, психічній та майнових формах, що реалізується у всіх видах юридичної відповідальності [15, с. 6].

Сутність державного примусу, на думку В.К. Бабаєва, полягає в певному впливі в результаті якого об'єкт впливу підпорядковується велінню примушуючого [16, с. 207]. У цьому аспекті автором робиться вказівка на взаємозалежність примусу та правосвідомості примушovanого.

В.Б. Авер'янов під час формування поглядів на застосування примусу на підставі переконання визначає, що переконання реалізується в дотриманні суб'єктами суспільних відносин встановлених вимог унаслідок їх внутрішнього розуміння, визнання та виконання [17, с. 414].

Відповідно, в реалізацію методу переконання покладається дотримання встановлених вимог, норм та правил поведінки, що видаються спеціально-уповноваженими органами системи державного апарату. Тобто загалом відповідна правова норма, що видається в установленому порядку, є реалізацією переконання як форми управлінської діяльності. Відповідно, в цьому аспекті в результаті невиконання правової норми, що реалізується у формі переконання, здійснюється застосування примусу з метою забезпечення встановленого порядку.

С.Л. Дембіцька та О.Р. Трещова під час дослідження системності застосування такого методу державного управління, як примус, визначають, що будь-яка норма права як форма переконання містить обов'язкову вказівку на забезпеченість з боку держави, тобто визначає конкретні межі та засади застосування примусу, що спрямований на забезпечення управлінської діяльності держави [18, с. 123; 19, с. 97]. Таку думку підтримує й Б.В. Малишев, що акцентує взаємозалежність права та обов'язку, а тому примус, який може бути застосований за невиконання обов'язку, є безпосередньо пов'язаним із суб'єктивним правом, яке здійснюється за допомогою обов'язку [20, с. 27]. Рівень правової організації державного примусу виступає фактором розвитку суспільства і, відповідно, зі зростанням саме правового рівня примусу зменшується його реалізація у формі насильства та свавілля [21, с. 21].

На противагу наведеному правозастосовному баченню державного примусу виступає його соціологічне розуміння як насильницького акту шляхом застосування санкцій, що повною мірою визначило погляди на розуміння державного примусу як виду соціального примусу [22, с. 62].

О.М. Шевчук, як прихильник теорії соціологічного вираження примусу наводить регламентацію примусу в контексті юридичного словника 1953 р., де примус розуміється лише як примусове лікування та примушування з боку представника влади (шляхом фізичного або психічного насильства), що в своєму розумінні ототожнює примус та насильство [23, с. 3].

Будь-який примус у своєму прояві, як вважає Є.Л. Ситих, виявляється насильством. Автором вкладається в поняття “насильство” доволі різнобічне уявлення, яке розуміється як наявність певної дії, спрямованої на подолання перешкоди [24, с. 18].

Ототожнення примусу з насильством висвітлюється ц А.А. Гусейновим у розумінні застосування певних дій, що суперечать волі тих, проти кого вони спрямовані. Також вчений зосереджує увагу на тому, що примус як насильство є посяганням та узурпацією людської свободи [25, с. 37]. Таке висловлювання, на наш погляд є утопічним. Примус за своєю природою носить характер обмеження певної свободи, однак в той же час свобода не може бути безмежною. І як слушно зазначено В.О Садиковою, рівень свободи регулюється нормами моралі, права та суспільною необхідністю [26, с. 50].

Т.М. Хомич при дослідженні та розмежуванні понять “насильство” та “примус” наводить думку Познишева С.В., який вказує, що примус є насильством, яке має за ціль спонукати людину здійснити або допустити щось, що не відповідає її волі, і є засобом для досягнення цієї цілі [27].

Співвідношення та розмежування таких понять, як “примус” та “насильство”, призвело до дискусійного вираження примусу через насильство і навпаки. Така неоднозначність поглядів, на нашу думку, має абстрактний характер і не відображає сутності примусу як державно-правового заходу. Висвітлювати розуміння сутності державного примусу як засобу, що носить насильницьких характер, або ж ототожнювати ці два поняття, на нашу думку, є не зовсім доречним. По-перше, така інтерпретація примусу не розкриває його внутрішньої будови, принципів застосування та спрямованості до врегулювання саме суспільних інтересів. По-друге, допускаючи застосування примусу як законодавчо санкціонованого засобу, застосування фізичного насильства є цілком правомірним і суть такого застосування зводиться не лише до певного впливу, а насамперед направлена на реалізацію норм права, що регламентують застосування такого засобу охорони суспільних відносин. І зрештою, таке явище, як державний примус, існує лише в системі загальних суспільних відносин, зокрема в державі, і слугує перш за все засобом охорони цих суспільних відносин та підтримання правопорядку.

Доцільно також в процесі дослідження сутності державного примусу відмітити недоцільність розмежування в баченні окремих вчених понять “державний примус” та “правовий примус” [28, с. 188], що, на наш погляд, є синонімічними поняттями, оскільки як державний, так і правовий примус покладені в основу правової норми та спрямовані на її реалізацію.

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що загалом неоднозначність поглядів на сутність державного примусу ґрунтується на розумінні окремих заходів, що реалізуються під час здійснення державної влади. Більше розглядаються правоохоронні заходи превентивного характеру, з іншого боку висвітлюється спрямованість саме дій реагування, що і породжує неузгодженість сутності поняття.

На підставі проведеного дослідження та з урахуванням теоретичних досліджень цього питання, на нашу думку, в загальному значенні “державний примус” слід розуміти як метод реалізації державної влади, який є комплексом заходів, що застосовуються спеціально уповноваженим суб’єктом на основі та в порядку, передбаченому законом, з метою забезпечення належного рівня розвитку та функціонування суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Копейчиков В. В.* Правознавство / В. В. Копейчиков, А. М. Колодій. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 737 с.
2. *Словник української мови в 11 томах* / [О. Є. Марцинківська, Л. О. Родніна, В. М. Русанівський та ін.]. – Т. 7, Київ : Наукова думка, 1976. – 723 с.

3. *Несерцяни В.С.* История политических и правовых учений : Учебник для вузов / В.С. Несерцяни. – Москва: Норма, 2004. – 944 с.
4. Політологія : Навчальний посібник. / В.І.Штанько, Н.В. Чорна, Т.Г. Авксентьєва, Л.А. Тіхонова. – Київ : Фірма “ІНКОС”, 2007. – 288 с.
5. *Демиденко Г.Г.* Історія вчень про державу і право : підручник / Г.Г. Демиденко, О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 256 с.
6. *Бураков И.Ф.* История политических и правовых учений : учеб.-метод. комплекс для студ. спец. “Правоведение” / И.Ф. Бураков, Н.А. Пугачев. – Новополюк : ПГУ, 2007. – 440 с.
7. *Любохинець Л.С.* Історія політичних та економічних вчень / Л.С. Любохинець, В.М. Шавкун, Л.М. Бабич. – Київ : Центр учбової літератури, 2013. – 294 с.
8. *Лейст О. Э.* История политических и правовых учений. Учебник для вузов / О.Э. Лейст. – Москва : Зерцало, 2006. – 568 с.
9. *Венгеров А.Б.* Теория государства и права : учебник для юридических вузов. 3-е изд. / А.Б. Венгеров. – Москва : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
10. *Марченко М.Н.* История политических и правовых учений : Учебник / М.Н. Марченко, И.Ф. Мачин. – Москва : Высшее образование, 2005. – 495 с.
11. *Підпригора О.А.* Римське право : підруч. / О.А. Підпригора, Є.О.Харитонов. – 2-ге вид. – Київ : Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.
12. *Васильев А.А.* Государственно-правовой идеал славянофилов / А.А. Васильев. – Москва : Институт русской цивилизации, 2010. – 224 с.
13. *Ровинський О.Ю.* Поняття та види державного примусу / О.Ю. Ровинський. // Держава і право. – 2010. – № 49. – С. 35–41.
14. *Овсепян Ж.И.* Государственное принуждение как правовая категория / Ж.И. Овсепян. // Российский юридический журнал. – 2008. – № 1. – С. 17–30.
15. *Коваль Л.В.* Державний примус – метод гарантування суспільної безпеки / Л.В. Коваль. // Наукові записки. Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – 2000. – Том. 18. – С. 3–7.
16. *Бабаев В.К.* Теория государства и права : Учебник / В.К. Бабаев. – Москва : Юристъ, 2003. – 592 с.
17. *Авер'янов Б.В.* Адміністративне право України : акад. курс : підручник : у 2 т. / Б.В. Авер'янов. – Київ, 2004. – 584 с.
18. *Дембіцька С.Л.* Адміністративний примус як беззаперечний метод здійснення державної влади / С.Л. Дембіцька. // Науковий вісник ужгородського національного університету. – 2015. – № 31. – С. 121–124.
19. *Трещова О.Р.* Теоретико-правові засади державного примусу / О.Р. Трещова. // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2010. – № 19. – С. 97–99.
20. *Малишев Б.В.* Теоретико-правові аспекти державного примусу як ознаки права / Б.В. Малишев. // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 25–28.
21. *Жаренов И.П.* Государственное принуждение в условиях демократизации общества специальность : автореф. дис. на соискание степени канд. юр. наук : спец. 12.00.01 “теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве” / Жаренов И.П. – Москва, 2006. – 24 с.
22. *Гайворонська Я.В.* Адміністративно-правовий примус у системі фінансового моніторингу : дис. канд. юр. наук : 12.00.07 / Я.В. Гайворонська. – Одеса, 2016. – 216 с.
23. *Шевчук О.М.* Засоби державного примусу у правовій системі України : дис. канд. юр. наук : 12.00.07 / О.М. Шевчук. – Одеса, 2003. – 187 с.
24. *Сытых Е.Л.* Роль и значение насилия в культуре : автореф. дис. на соискание степени канд. культурологии : спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / Сытых Е.Л. – Челябинск, 2003. – 28 с.
25. *Гусейнов А.* . Понятия насилия и ненасиления / А.А. Гусейнов. // Вопросы философии. – 1994. – №4. – С. 35–41.
26. *Садыкова В.О.* Насилие и ненасилие: теория и реальность / В.О. Садыкова. // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 4 (258). – С. 49–53.
26. *Хомич Т.М.* Поняття насильства і примусу та їх співвідношення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12kmtmys.pdf>.
27. *Латушкин М.А.* К вопросу о понятиях государственного, правового и государственно-правового принуждения / М.А. Латушкин // Ленинградский юридический журнал. – 2010. – № 2. – С. 186–196.

Отримано 17.03.2017